

Н. Р. Михайлова

ОСОБЛИВІ ДІТИ. ПЕРСОНАЛЬНИЙ ОРНАМЕНТ У ДИТЯЧИХ ПОХОВАННЯХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ

Численні поховання маріупольського типу (Україна) супроводжувались багатим поховальним інвентарем. Окремі дитячі поховання мали особливий інвентар, зокрема, прикраси, які можуть слугувати джерелом для визначення соціального та сакрального статусу дитини (Маріуполь, Вовниги, Ненаситець, Осипівка, Вільнянка тощо).

Ключові слова: могильники маріупольського типу, пізній мезоліт, неоліт, дитячі поховання, персональний орнамент, поховальний інвентар.

Вступ. Серед поховальних комплексів Євразії пізньомезолітичні та неолітичні могильники так званого маріупольського типу вирізняються багатством і складом поховального інвентарю. Могильники цього типу зустрічаються на широкій території від р. Дністра до р. Дону, але найбільше вони були сконцентровані у регіоні Дніпровських порогів та на Нижньому Дніпрі. Періодизація поховань маріупольського типу має два періоди: ранній маріупольський тип: 7000—5500 cal BC і пізній маріупольський тип: 5500—4000 cal BC (Telegin et al. 1987). Дослідженню могильників маріупольського типу присвячені численні праці українських та європейських учених. М. О. Макаренко опублікував розкопаний та проаналізований ним колосальний матеріал Маріупольського могильника (1933). А. Д. Столяр досконально проаналізував поховальний обряд і стратиграфію цього могильника (1955). Низка могильників була досліджена та опублікована А. В. Бодянським (1951) та М. Я. Рудинським (1955). В. М. Даниленко використовував матеріали могильників як джерело для вивчення соціальної організації неолітичного населення України (1955—1956,

ф. 26/41а). Видатний дослідник могильників маріупольського типу Д. Я. Телегін, систематизував і проаналізував накопичені матеріали з майже двадцяти могильників і опублікував монографію, в якій запропонував типологію поховального інвентарю, окреслив культурну приналежність могильників та загальні риси поховального ритуалу і періодизацію (1991). Н. С. Котова присвятила свої роботи питанням культурного членування, хронології та періодизації могильників, реконструкції давнього поховального одягу тощо (1994; 2010). Антропологічний склад небіжчиків маріупольських могильників досліджений І. Д. Потехіною (1999) та М. Lillie (2008).

У даній статті формулюється проблема наявності особливо багатих дитячих поховань, і наводяться гіпотези щодо інтерпретації найбільш визначних знахідок.

Дитячі поховання в могильниках маріупольського типу. Загальновідомо, що дитячі поховання зустрічаються у поховальних комплексах вкрай рідко. Велика частина з них безінвентарна, або має поодинокі супроводжуючі матеріали. Попри це, в могильниках маріупольського типу є низка поховань дітей та підлітків із багатим і виразним поховальним інвентарем, зокрема, прикрасами. Наводимо скорочений опис поховань дітей, більш детально вони розглядаються у наших статтях (Михайлова 2019; Mukhailova 2020). Оскільки кореляція орієнтації поховань з віком або гендером похованих не простежується (Телегін 1991, с. 8; Потехина 1999, с. 59—60), ми не будемо зупинятися на цьому питанні.

Правобережний могильник Вовниги 2. Могильник знаходився на правому березі р. Дніпро біля с. Вовниги Солонянського р-ну

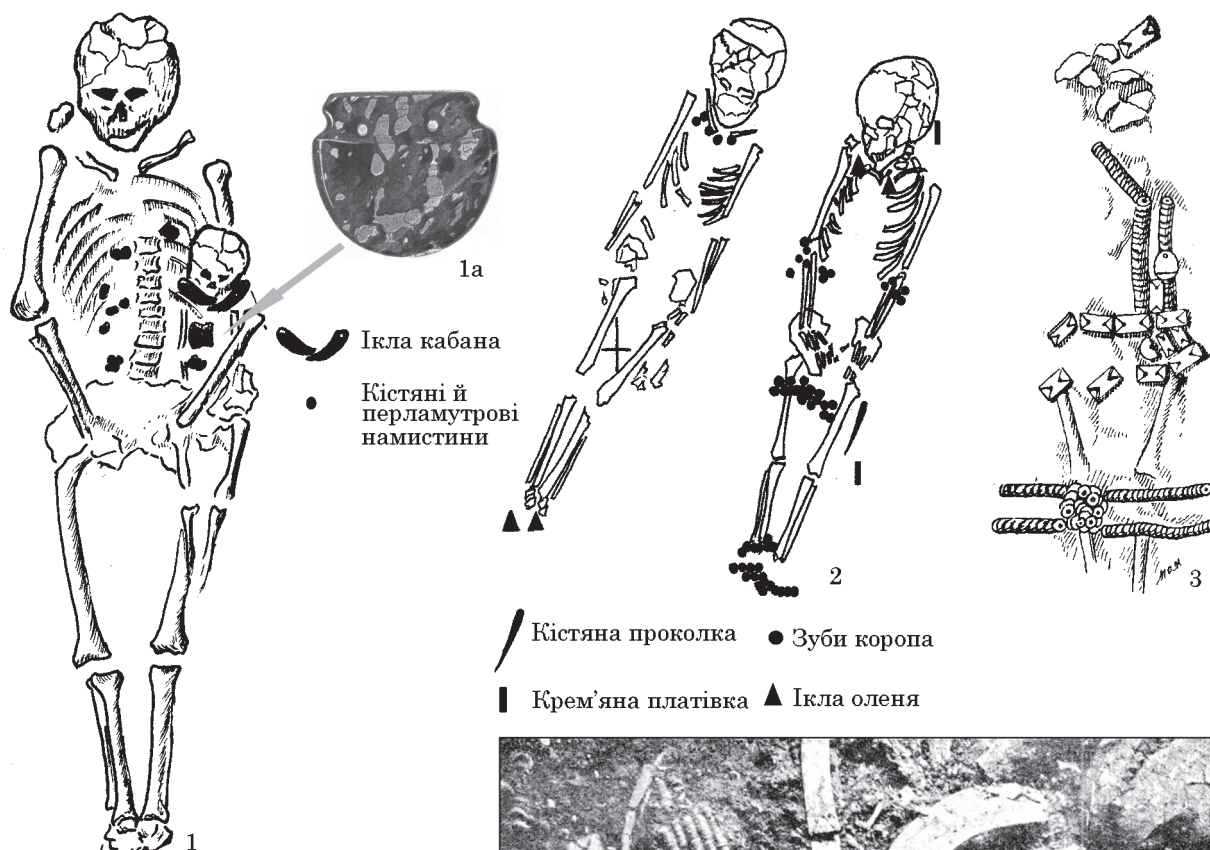

Рис. 1. Дитячі поховання маріупольського типу і поховальний інвентар (1, 3, 4 — маріупольський могильник, Макаренко 1933; 2 — могильник Вільнянка, Телегін 1957): 1 — поховання 109; 1а — підвіска з порфіриту; 2 — поховання 36 і 37; 3 — поховання 54; 4 — верхня частина поховання 50

Дніпропетровської обл. Серед 130 поховань 25 містили багатий інвентар. За кількістю прикрас (намистин із вапняку або мушель та зубів коропових риб) особливо вирізняються п'ять дитячих: № 9 (20), 10 (21), 17 (8), 115 (49), 121 (22) (нумерація за звітом М. Я. Рудинського). Найбагатшим було поховання решток немовляти 10 (21), яке мало 10 низок намиста, що складались із 500 перламутрових намистин (Рудинський 1952).

Вільнянський могильник було знайдено нижче порогу Вільний у Запорізькій обл. Було виявлено 50 цілих витягнутих скелетів, серед яких 16 дітей і 6 підлітків (від 10 до 12 років), більшість з яких без інвентаря або мали бідний інвентар. Вирізняються 5 поховань дітей та підлітків (№ 12, 14, 15, 27, 36, 37) із прикрасами, зробленими із просвердлених недорозвинених іклів оленя та зубів коропових риб. Низки зубів оленів здебільше були в районі черепа та шиї, у похованні 14 дві підвіски були в очницях. Зуби вирезуба, як правило, купками лежали в об-

ласті стегон. У похованні 37 дитини 7—8 р.: дві підвіски з недорозвинених іклів оленя на шиї, зуби коропових риб за кількістю 81 шт. лежали низками на ліктях, нижче тазових кісток і на стопах. Поряд із лівою стегновою кісткою знаходилась кістяна швайка, дві крем'яні платівки — біля лівого стегна і мікроплатівка біля лівої скроні (рис. 1: 2; Телегін 1957, с. 15—42).

У могильнику поблизу **Ненаситецького порога** Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. було виявлено 9 кістяків, серед яких 5 дитячих. Надзвичайно багатим є поховання 3 дорослого. Однак особливої уваги заслуговує частково збережене дитяче поховання 2, густо засипане вохрою. Інвентар містив щиток черепахи. На шиї були 10 підвісок із зубів оленя. На грудях крем'яна скребачка і уламки черепашки *Unio* (Бодянский 1951). Одна з підвісок була орнаментована нарізками, подібно до вісьми підвісок із багатого дорослого поховання 3. Такі нарізки зустрічаються на пам'ятках Надпоріжжя надзвичайно рідко.

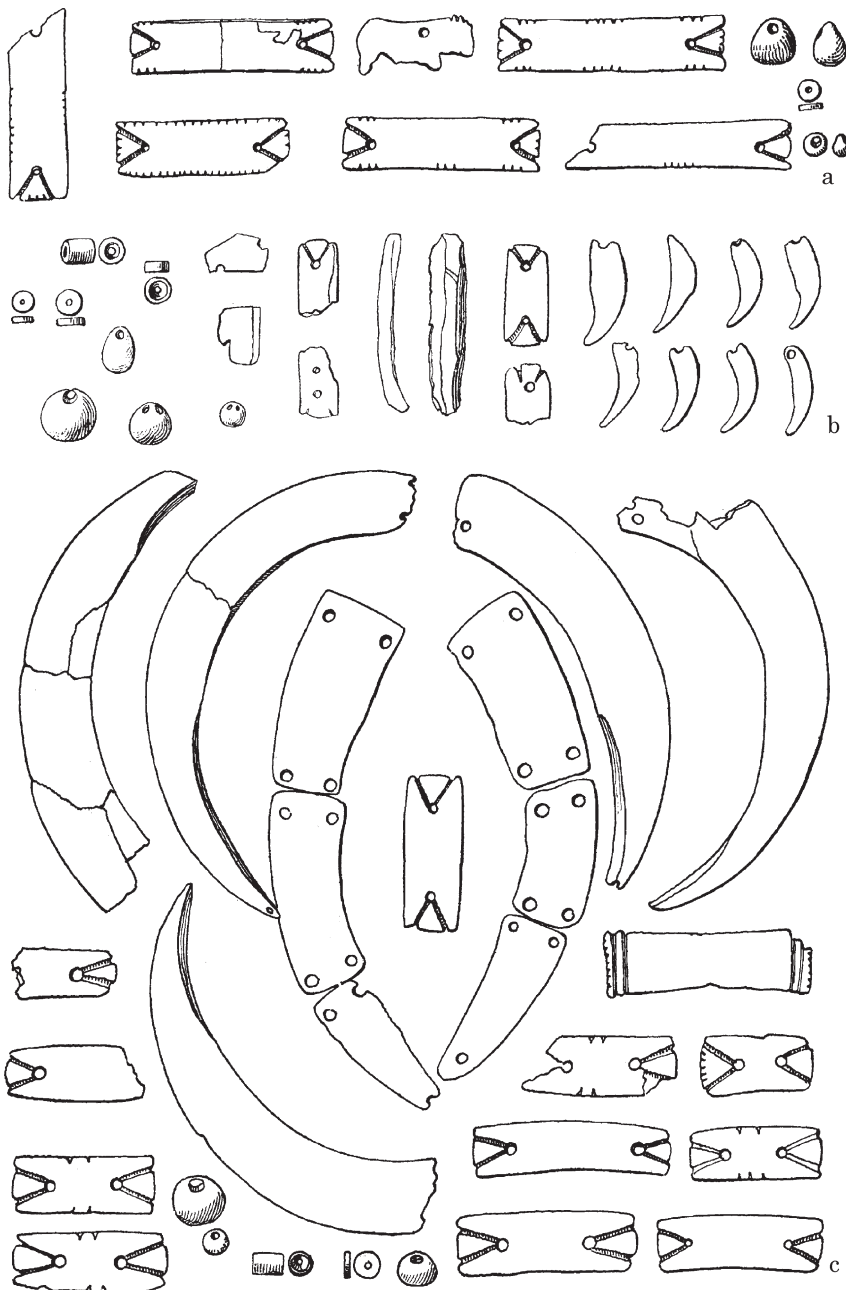

Рис. 2. Прикраси Маріупольського могильника: а — поховання 101; б — поховання 77; с — поховання 30а (за Макаренко 1933)

Йосипівський могильник, виявлений на правому березі р. Орелі біля с. Йосипівка Запорізької обл. Було досліджено 37 поховань, з них 10 дитячих. Частину кістяків було зруйновано. Інвентар був знайдений лише в дитячому похованні 28. В районі шийних хребців, кісті правої руки та ін. були зібрані 200 зубів вирезуба (Телегин 1991, с. 61—64).

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують дитячі поховання **Маріупольського могильника**, що знаходився у м. Маріуполь Донецької обл. на місці сучасного заводу Азовсталь. Вони вкрай нечисленні, зі 130 розкопаних поховань лише 8 належали дітям. Два з них були безінвентарні, але інші шість поховань, навпаки, відзначаються унікальним багатством.

Поховання 30а. Кістяк маленької дитини не зберігся. В районі черепа, живота та крижових

кісток були знайдені вепрячі ікла. Навколо шії прикраса з платівок, зроблених із іклів з отворами. На грудях і животі і крижових кістках було багато тоненьких платівок з вепрячих іклів, перламутрове намисто різної форми і 10 геширових пронизок (рис. 2: с; Макаренко 1933, с. 75).

Поховання 50 — дитячий кістяк, що лежав на дорослому. На голові і шії — вепрячі ікла, на животі і стегнових кістках низки перламутрового намиста. На грудях, животі і колінах і коло правої руки — платівки з вепрячих іклів. Нижче пояса серед прикрас знаходився добре відшліфований порфіритовий клин (рис. 1: 4).

Поховання 54 маленької дитини, рештки якої майже не збереглися. На черепі, на попереку і на крижових кістках довгасті платівки з іклів, між ними дві кістяні привіски. На грудях зліва

два вертикальні разки перламутрового намиста, такий же рядок іде від них до черепа. На колінах два такі самі рядки (рис. 1: 3; Макаренко 1933, с. 87).

Поховання 77 являло погано збережений маленький дитячий кістяк. Під черепом і на животі лежало кістяне намисто, на середині стегнових кісток була низка з п'яти перламутрових платівок з отворами. Біля правої стегнової кістки лежали зуби хижака з дірочками. Біля лівої стегнової кістки перламутрові та геширові намистини. Біля лівого коліна лежала крем'яна платівка (рис. 2: b; Макаренко 1933, с. 97).

Поховання 101 збереглося лише частково. На місці крижових кісток шість довгастих платівок з вепрячих іклів з нарізками. На місці попереку — чотири низки дископодібного перламутрового намиста, між ними кістяні намистини та вирізьблена з вепрячого ікла плоска фігурка тварини довжиною 0,038 м (рис. 2: a). Стилестично подібна фігурка була знайдена на іншому, дуже багатому похованні Маріупольського могильника (Макаренко 1933, с. 105).

Поховання 104: на черепі дитячого кістяка лежала крем'яна пластина та великий кристал гірського кришталю. Під головою було вепряче ікло з отвором та два просвердлених оленячих зуба (Макаренко 1933, с. 106).

У похованні 109 знаходився кістяк дорослої людини і дитини 6—8 років. На шії дитячого кістяка були два вепрячих ікла. На грудях добре відшліфована привіска із зеленуватого порфіриту витонченої форми. Навколо були розсіпані кулясті кістяні та перламутрові намистини (рис. 1: 1; Макаренко 1933, с. 107).

Серед матеріалів ранньонеолітичного могильника самарської культури маріупольської культурно-історичної області *С'езжее*, розташованого на р. Самара у басейні Нижньої Волги, вирізняються найбільшим багатством два дитячі поховання 6 і 7. Поховання 6 дитини віком 1,5—2,0 років містило намисто з мушель, зуби оленя та гризуна, ложки із зображеннями голівок качок, два кістяні мистецькі вироби із зображеннями двох голів бика, платівки з ікла кабана, зламані крем'яні знаряддя. Поховання 7 містило цілі та зламані кам'яні долота та тесла і крем'яну платівку (Васильєв, Матвеева 1979, с. 151, 152).

Наявність «особливих» за багатством інвентаря дитячих поховань властива могильникам доби каменю Євразії (Михайлова 2019). Найдавнішим прикладом може слугувати подвійне поховання дітей віком 9 місяців, знайдене на периферії житлової зони стоянки Кремс-Вахтберг у Середньому Подунав'ї (27000 BP). На поясі одного кістяка була низка з 35 каплеподібних намистин із мамонтячого бивня (Handel et al 2009, p. 191, 192). У фінальнопалеолітичному поховання дитини з Ле Мадлен у Франції (10190 ± 100 BP) шия, лікті, зап'ястя, коліна і щиколотки були оздоблені прикрасами з му-

шель різних видів та зубів тварин у кількості 900 штук. За думкою авторів, мушлі були привезені з Атлантичного узбережжя за 200 км від місця поховання (Vanhaeren, d'Errico 2000). На пізньопалеолітичній стоянці Сунгир в Росії було виявлено поховання двох дітей, прикрашених тисячами намистин, виготовлених із бивня мамонта та зубів лисиці, їх супроводжували зооморфні статуетки, перфоровані жезли та диски, списи з бивня мамонта (Алексеева, Бадер 2000, с. 24—29). У мезолітичний час особливо вирізняються поховання людей із малими дітьми: у могильнику Тев'ек (Франція; Requart 1937, p. 62—67), Ведбек (Данія; Albertsen, Petersen 1976, p. 14), Скатехолм I (Швеція; Larsson 1989, p. 372). Традиція продовжується і в більш пізні часи. У поховальному комплексі Звейнієкі у Латвії, що відноситься до мезоліту—неоліту, у похованнях дітей були знайдені зооморфні та антропоморфні статуетки та уламок зооморфного жезла (Zagorska 2018).

Дискусія. Тема поховань дітей протягом останніх десятиліть залишається у західній археології однією з найбільш актуальних (Scott 1999; Murphy, Le Roi 2017; Bacharov 2008; Turek 2013). Це питання є надзвичайно складним, оскільки більшість дитячих поховань залишаються для археологів «невидимими» (Lillie 2008; Берсенева 2018), адже у мезолітичних та неолітичних могильниках Європи, як правило, кількість дітей непропорційно мала по відношенню до дорослих — не більше 10 %, у той час як дитяча смертність у первісних суспільствах сягала 50 % (Hausler 1968). І. Гурина, залучивши етнографічний матеріал, висловила припущення, що дітей ховали поза межами могильників, у дуплах дерев (Гурина 1956, с. 47—49). За даними А. Хойслера, у багатьох корінних народів тіла маленьких дітей ховали у дуплах дерев або застосовували кремацію (Hausler 1968, с. 63). На думку І. Д. Потехіної, поховання дітей відбувалися за межами могильників (Потехина 2006). П. Петтіт та М. Звелєбіл пояснюють нечисленність поховань дітей як тафономічними причинами, так і соціальними факторами, зокрема, віком. На їхню думку, дитина могла бути похована за загальноприйнятою нормою лише після того, як ставала повноправним членом общини (Pettite, Zvelebil 2012, p. 317).

Британський антрополог М. Ліллі пояснює багатство окремих дитячих поховань Північної Європи та Дніпровських порогів тим, що підлітки і діти були інтегровані в суспільство в дитячому віці і після смерті були визначені як персони, важливі для суспільства (Lillie 2008). Ми не можемо цілком погодитись з такою думкою. Поховані у Маріупольському могильнику та могильниках Надпоріжжя діти, серед яких були немовлята, не могли бути повністю інтегрованими у суспільство. Скоріш за все, прикраси були надані під час ритуалів, що маркували

лише стадії довготривалого процесу гендерної ідентифікації, яка відповідала ступеню залученості дитини до господарської діяльності. На думку В. А. Алекшина, «багаті дитячі поховання обумовлені особливими культовими причинами і не мають прямого відношення до соціального розшарування суспільства» (Алекшин 1986, с. 13). За спостереженнями Л. Ларссона, упродовж життя індивіда кількість та комбінація підвісок може змінюватися відповідно до змін гендерно-вікових ролей, набуття навичок, особливих соціальних відносин тощо (Larsson 2006). На думку Д. Боріча, як і в багатьох інших традиційних контекстах, у всьому світі, діти особливо вразливі і більш схильні до втрати людської «сутності» (Boric 2018). Н. Берсенева вважає, що етапи гендерної/вікової соціалізації можуть супроводжуватися змінами зовнішнього вигляду індивіда – від одягу і зачіски до дозволу використання та / або носіння визначених предметів – прикрас, зброї, аксесуарів. Археологічно існування таких матеріальних маркерів гендеру та / або віку може бути виявлено дослідженням залишків поховальних ритуалів (Берсенева 2017).

Е. Мерфі та М. Ле Рой систематизували відомі в археології поховання дітей таким чином: «доместиковані» діти (поховані у житлах); «вразливі» діти (які були поховані у контейнерах); діти з високим статусом; «улюблені» діти, яких ховали з більшою дбайливістю та щедрістю, аніж дорослих; діти «з потенціалом» (у похованнях таких дітей був наявний інвентар, притаманний дорослим, зброя чи знаряддя); «ритуальні» діти (поховані біля святилиц як жертви або розчленовані; Murfy, Le Roi 2017).

Отже, у могильниках часів мезоліту та неоліту кількість дитячих поховань непропорційно мала. Дослідники пояснюють це тафономічними причинами, похованням дітей в інших місцях, незалученістю дітей до повноцінного життя общини. У той же час, деякі з дитячих поховань вирізняються багатством інвентарю. Це пов'язується з інтеграцією похованих у суспільство, гендерно-віковими ролями, «вразливістю» дітей, наявністю «особливих» дітей: «улюблених», дітей, які мали високий соціальний статус, або дітей «з великим потенціалом».

Поховання Маріупольського типу є матеріальним втіленням лімінального поховального обряду. Нагадаємо, що «перехідні» або «лімінальні» обряди відзначали найважливіші події в житті людей, які «супроводжують будь-яку зміну місця, стану, соціального статусу і віку особи або колективу» (Тернер 1983, с. 17). Найважливішими, «вододільними» ритуалами були родини, ініціація та / або весілля, похорон. Зміни в соціальному статусі призводили до маркування посвяченої особи «персональним орнаментом» — прикрасами, татуюванням, клеймом та ін. За гіпотезою М. Ванхерен та Ф. д'Ерріко, «персональний орнамент»

відображає приналежність персони до певної соціальної групи. Така приналежність у різних суспільствах обумовлена, зокрема, родовою організацією, достатком, гендерно-віковою диференціацією, біологічним статусом та сімейним станом. Також прикраси мали вирізняти людей з особливим соціальним статусом (шаманів, вождів, жерців; d'Errico, Vanhaeren 2005, p. 118).

У традиційних суспільствах окрім основного обряду вікової ініціації, під час якої відбувалася остаточна статеві ідентифікація, існували інші церемонії гендерної ідентифікації, які обумовлювали етапи соціалізації та залучення дитини до господарського життя спільноти. Зокрема, у західноафриканського народу бамбара у дітей 6—8 років розпочиналось інституційне посвячення, пов'язане з гендерною ідентифікацією, яке мало 5 ступенів (Арсеньєв 1991, с. 32, 33). В ефіопській народності оромо обряд інкорпорації до спільноти, пов'язаний із нареченням імені у хлопчиків, включав виготовлення ремінців зі шкури жертвовного бика і нашивання на них мушель каури та намистин для новонавернених та їхніх батьків. Хлопчикам голили волосся на знак очищення, на шию надягали сердоликову намистину (Kassam 1999, p. 499, 500). У культурі тюрків Саяно-Алтаю з допомогою жіночих прикрас для волосся (накісників) фіксувалися обрядовий перехід з однієї вікової групи до іншої і зміна соціального стану. Схема маркування статево-вікового статусу дівчинки—дівчини—жінки загалом виглядала так: недиференційованість прикрас маленьких дівчат; поява в прикрасах дівчат-підлітків перших чітких статево-диференційованих ознак; поступове зростання диференційованих у дівчат на виданні і наречених; чітке статево-маркування прикрас заміжніх жінок (Москвина 2013, с. 83, 86).

У багатьох традиційних народів діти, які мають властивості медіаторів між світами (шаманів), визначалися вже у ранньому віці (Бутанаєв 2006).

Згідно з етнографічними аналогіями, прикраси є невербальним засобом передачі інформації як між членами соціуму, так і «між світами». Оздоблення дитячих поховань може бути свідченням родової ідентифікації, ступенів гендерної ідентифікації, пов'язаних із вступом дитини до певної вікової категорії, або їхнім соціальним та / або сакральним статусом.

Для з'ясування цього питання необхідно враховувати: 1) вид прикраси; 2) кількість виробів кожного виду; 3) їхнє місцезнаходження на тілі.

Поховальний інвентар у дитячих похованнях могильників маріупольського типу надзвичайно різноманітний, це: прикраси, виготовлені з перфорованих недорозвинених іклів оленя та зубів інших тварин; зуби корошових риб; мушлі; просвердлені кабанячі ікла; платівки з них, на-

мистини і підвіски з каменю та перлів та кістки найрізноманітніших форм. На особливу увагу заслуговують платівки з іклів кабана з отворами і нарізками, які мали безліч конфігурацій. Більш детальний аналіз прикрас та матеріалу, з якого вони були виготовлені наведено у наших статтях (Михайлова 2019; Mukhailova 2020, р. 377—379).

Кількість прикрас на дитячих похованнях загалом була більшою, ніж у жіночих похованнях, та меншою, ніж у чоловічих (Котова 1994, с. 64, 65). При цьому, в деяких комплексах окремі дитячі поховання були найбагатшими у могильнику (пох. 28 в Йосипівці, пох. 10/21 у Вовнигах, пох. 2 у Ненаситецькому могильнику, пох. 50 Маріупольського могильника, пох. 6 могильника С'езжее). Дитячі поховання 50 у Маріупольському могильнику та 7 у С'езжему були споряджені кам'яними знаряддями праці (долотами і теслами), які дитина не могла використовувати за життя. Можна припустити, що вони символізували потенційну роль дітей у спільноті.

Однією з найскладніших проблем інтерпретації поховального інвентаря в неоліті є питання можливості визначення гендеру похованих за набором і кількістю прикрас. Ми зіставили інвентар з могильника Вільнянка з уже відомими даними антропології (Потехина 1999, с. 48). Навіть на перший погляд стає зрозумілим, що більш рясно були прикрашені поховання чоловіків, переважно вони мали разки зубів коропових на стегнах, вище колін та на шиї та молочні зуби оленів на голові та шиї (Телегін 1991, с. 70, 71). Отже, можна припустити, що щедро оздоблені оленьчими зубами і зубами риб дитячі кістяки 14 і 37 у вільнянському могильнику належали хлопчикам.

У переважній більшості в дитячих похованнях прикрашались семантично важливі частини — шия, груди, попереk і таз, також ліктьові суглоби, берцові кістки та ступні. Особливо важливе семантичне значення мала голова, яка відзначалась головним убором чи стрічкою, декорованою іклами оленя (Вільнянка, пох. 14), або накісником з намиста, який лежав за черепом (Маріуполь, пох. 77; Вовниги, пох. 17/8). У похованнях 30а, 50 і 109 Маріупольського могильника на голові і шиї дитини були ікла кабана, у похованні 54 — перфоровані платівки з ікла кабана. Подібні платівки є унікальними виробами, притаманними лише могильникам маріупольського типу (рис. 2). Платівки були оздоблені просвердленими отворами по краях і «рівчачками» (за М. Макаренком), які поєднують ці отвори. М. О. Макаренко вирізнув 4 типи платівок різного розміру і з різною конфігурацією оздоблення (Макаренко 1933, с. 45—47). На деяких платівках по краях нанесені регулярні нарізки у різній кількості та послідовності. Ці артефакти притаманні дорослим похованням цього могильника і, на нашу

думку, можуть відігравати роль локального або родового маркера.

У цьому контексті цікаві намистини з нерозвинених іклів оленя з нарізками у похованнях 2 і 3 Ненаситецького могильника, які знаходились лише у могилах дорослого чоловіка і маленької дитини. Такі нарізки зустрічаються надзвичайно рідко на пам'ятках Надпоріжжя, відомі лише три підвіски з нарізками у похованні 40 Вільнянки та в Ясиноватці (Телегін 1991, с. 17). В якості аналогії можна згадати пізньопалеолітичні поховання у Сен-Жермен-ла-Рів'єр та Авен де Ібуссьє у Франції, де були виявлені відповідно 72 та 49 оленьчих зубів, прикрашених нарізками різних конфігурацій (Vanhaeren 2005, р. 127, 128; d'Errico, Vanhaeren 2002, р. 228).

Деякі дитячі поховання мають артефакти, які можуть свідчити, на нашу думку, про їхній особливий сакральний статус. У похованні 101 Маріупольського могильника серед розмаїття прикрас вирізняється кістяна статуетка тварини. Стилістично подібна статуетка була знайдена у надзвичайно багатому похованні 8 цього ж могильника, яке містило окрім неї уламки флейти та булаву з чорного каменю. Ще одна подібна фігурка була знайдена на поселенні Раздорське II (Котова 1994, с. 112). На наш погляд, зооморфні фігурки відіграють роль «знака тварини», що вказує на персональний віртуальний зв'язок похованих з означеними тваринами. Подібними за змістом «знаками тварин» вірогідно були зооморфні статуетки з поховання 6 могильника С'езжее (Васильєв 1979, с. 151, 152) та з могильника Звейнієкі (Zagorska 2018), а також лосеголові жезли та зображення лосів у неолітичних могильниках Північної Європи та Сибіру (Михайлова 2017).

У похованні 105 Маріупольського могильника в районі черепа знаходився великий кристал гірського кристалу. Кристали у багатьох корінних народів використовувались у сакральних діях, зокрема, були атрибутами шаманів (Garfinkel 2016, р. 199, 200). Про високий семантичний статус похованої дитини можуть свідчити підвіски із зубів оленя, які знаходились в очницях у пох. 14 Вільнянського могильника (Телегін 1991, с. 70). Подібна ситуація була у поховальних комплексах Звейнієкі і Дуонкаліс у Латвії, де зуби лося знаходились в очницях, у ніздрях, вушних раковинах і між зубів небіжчиків (Zagorska 2008, р. 120, fig. 6). Загальновідомо, що очі, як і інші отвори у голові, мали надзвичайно важливе семантичне значення у первісному світогляді.

Поховання чоловіка з дитиною 109 у Маріупольському могильнику привертає особливу увагу, оскільки дитина займала домінуючу позицію порівняно з чоловіком. Окрім наявності вепрячих іклів, що притаманно особливо багатим дитячим похованням 30а та 50 цього могильника, на грудях дитини лежав майстер-

но виконаний виріб із порфіриту з двома отворами (рис. 1: 1). Найімовірніше, витончений виріб був імпортований, скоріш за все, шляхом обміну, і являв значну цінність. Його досконала форма підтверджує, що цей предмет міг маркувати особу з високим соціальним статусом, який вона, ймовірно, отримала у спадок. За словами Я. Турека, у дитячих похованнях, що супроводжувались предметами, які можуть трактуватися як символи багатства та соціального статусу, можливо, були поховані первістки — потенційні спадкоємці соціального статусу та багатства в сім'ї чи цілій громаді (Turek 2000).

Висновки. Проаналізовані археологічні дані поховального інвентарю могильників мариупольського типу у зіставленні з етнографічними матеріалами дозволяють визначити попередні результати та окреслити перспективи подальших досліджень поховального інвентарю. Поховання мариупольського типу мають видатний поховальний інвентар, зокрема, предмети оздоблення. Для їхнього виготовлення найчастіше використовувались перфоровані оленячі недорозвинені ікла, зуби корошових риб, камінь, кістка, перли та мушлі. Унікальною рисою могильників мариупольського типу є велика кількість іклів кабана та штучно виготовлених предметів із них. Більшість з них були знайдені на Мариупольському могильнику. Ці артефакти, які можуть відзначати родову афіліацію, однаково були притаманні похованням для дорослих та дітей.

Дитячі поховання мариупольського типу іноді супроводжувались прикрасами не менш багатими, ніж у дорослих, але в деяких випадках вони були найбагатшими. Склад поховального інвентарю могильників був ідентичним як для дорослих, так і для дитячих поховань. Його однорідність вказує на єдність знакової системи суспільств, які залишили могильники, і процеси інтеграції дітей у соціальну організацію. Персональний орнамент, який позначав семантично важливі частини тіл дітей, міг бути маркером кланової чи родової приналежності, гендерно-вікової диференціації чи біологічної стадії розвитку дитини. Наявність поховань дітей, які мають більш рясне оздоблення, ніж дорослі, є перспективним напрямком вивчення соціального устрою суспільств мезоліту та неоліту України.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Т. И., Бадер, Н. О. (ред.). 2000. *Ното Сунгиренсис*. Москва: Научный мир.
- Алекшин, В. А. 1986. *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ*. Ленинград: Наука.
- Арсеньев, В. Р. 1991. О воспроизводстве стереотипов полоролевого поведения бамбара. В: Байбурин, А. К., (ред.). *Этнические стереотипы мужского и женского поведения*. Санкт-Петербург: Наука, с. 29-38.

Берсенева, Н. А., Гильмитдинова, А. Х. 2013. Детские погребения ранних кочевников Южного Урала IV—II вв. до н. э.. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2 (21), с. 36-44.

Бутанаев, В. Я. 2006. *Традиционный шаманизм Хонгорая*. Абакан: ХГУ им. Н. Ф. Катанова.

Бодянский, О. В. 1951. Неолитический могильник біля Ненаситецького порога. *Археологія*, 5, с. 163-172.

Васильев, И. Б., Матвеева, Г. И. 1979. Могильник у с. Съезжее на р. Самаре. *Советская археология*, 4, с. 147-166.

Гурина, Н. Н. 1956. *Оленеостровский могильник*. Материалы и исследования по археологии СССР, 47. Москва; Ленинград: АН СССР.

Даниленко, В. Н. 1955—1956. *Неолит территории УССР*. Глава VI: Общие вопросы истории неолитического населения территории Украины. НА ІА НАН України, Ф. 26/41а.

Котова, Н. С. 1994. Мариупольская культурно-историческая общность (Днепро-донское междуречье). *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України*, 1, с. 4-143.

Макаренко, М. О. 1933. *Мариупольський могильник*. Київ: ВУАН.

Михайлова, Н. Р. 2017. *Культ оленя у стародавніх мисливців Європи та Північної Азії*. Київ: Стило.

Михайлова, Н. Р. 2019. Дитячі поховання Мариупольського типу: питання інтерпретації. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України. 171-181.

Москвина, М. В. 2013. Статусный символизм традиционных женских украшений тюркских народов Саяно-Алтая. *Гуманитарные науки в Сибири*, 3, с. 83-86.

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Київ: ІА НАН України.

Потехина, И. Д. 2006. Биоархеологические реконструкции первобытного населения контактных зон юга Восточной Европы. *Вестник антропологии*, 14, с. 90-98.

Рудинський, М. Я. 1952. *Звіт Дніпрогесівської експедиції 1952 року. Вовнізький правобережний могильник*. НА ІА НАН України, 1952/14.

Рудинский, М. Я. 1955. Вовнигские позднеолитические могильники *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 147-151.

Столяр, А. Д. 1955. Мариупольский могильник как исторический источник. *Советская археология*, 23, с. 16-37.

Телегин, Д. Я. 1957. *Исследование Вильнянского могильника в 1956 г. и вопрос хронологического расчленения неолитических могильников Надпорожья*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/8.

Телегин, Д. Я. 1988. Раскопки в Ясиноватке (о периодизации могильников мариупольского типа). *Советская археология*, 4, с. 5-17.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники Мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.

Тернер, В. 1983. *Символ и ритуал*. Москва: Наука.

Albertsen, S., Petersen, E. 1976. Excavation of a Mesolithic cemetery at Vedbaek. *Acta Archaeologica*, 47, 1, p. 1-151.

Bacharov, K. (ed.). 2008. *Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: Archaeopress.

- Boric, D., Cristiani, E. 2019. Taking beads seriously: Prehistoric Forager Ornamental traditions in South-eastern Europe. *Palaeoanthropology*, p. 208-239.
- D'Errico, F., Vanhaeren, M. 2005. Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*). Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 211-232.
- Garfinkel, A., Austin, D., Schroth, A., Goldsmith, P., Siva, E. 2016. Ritual, Ceremony and Symbolism of Archaic Bighorn Hunters of the Eastern Mojave Desert: Newberry Cave, California. *Rock Art Research*, 33, 2, p. 193-208.
- Händel, M., Simon, U., Einwögerer, T., Neugebauer-Maresch, C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg — approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*, 56, p. 187-196.
- Hausler, A. 1968. Burial customs of the ancient hunters and fishers of Northern Eurasia. *Arctic Anthropology*, V, 1, p. 62-67.
- Kassam, A. 1999. Ritual and Classification: A Study of the Booran Oromo Terminal Sacred Grade Rites of Passage. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 62, 3, p. 484-503.
- Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.
- Larsson, L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Scateholm, Southern Sweden. In: Bonsall, C. (ed.) *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald, p. 367-378.
- Larsson, L., 2006. A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki. In: Larsson, L., Zagorska, I. (eds.). *Back to the Origin. New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cemetery and Environment, North Latvia*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 52, p. 253-287.
- Lillie, M. 2008. Suffer the children: «Visualising» children in the archaeological records. *British Archaeological Reports, International Series*, 1832: Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory, p. 33-43.
- Murphy, E., Le Roy, M. 2017. Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In: Murphy, E., Le Roy, M. (eds.). *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Society for the Study of Past Childhood, Monograph Series, 5. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, p. 1-18.
- Mykhailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries (Ukraine). In: Märgärit, M., Boroneant, A. (eds.). *Beauty and the Eye of the Beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, p. 371-382.
- Pettitte, P., Zvelebil, M. 2013. Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology*, p. 313-329.
- Pequart, M., Pequart, S. J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Teviec, station — necropole du Mesolithique du XVIII*. Paris: Archives de L'Institut de Paleontologie Humaine.
- Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and infant death*. Oxford: Archaeopress.
- Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin*. British Archaeological Reports, International Series, 383. Oxford: Archaeopress.
- Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovaliukh, M. M. 2002. The chronologie of the Mariupol-type cemeteries of Ukraine revisited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.
- Turek, J. 2000. Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. In: Pavlů, I. (ed.). *In memoriam Jan Rulf. Památky archeologické, Supplementum*, 13. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Turek, J. 2013. Children in the burial rites of complex societies, In: Romanowicz, P. (ed.). *Child and Childhood in the Light of Archeology*. Wrocław: Chronicon, p. 75-87.
- Vanhaeren, M., D'Errico, F. 2000. Grave goods from the Saint-Germain-la Riviere burial. Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic. *Journal of Anthropological archaeology*, 24, p. 117-134.
- Zagorska, I., Meadows, J., Irsenas, M. 2018. New dates from Zvejnieki burial ground graves with anthropomorphic and zoomorphic figurines. *Archeologia Baltica*, 25, p. 100-124.

REFERENCES

- Alexeeva, T. I., Bader, N. O. (eds.). 2000. *Homo Sungirensis*. Moscow: Scientific World.
- Alekshin, V. A. 1986. *Soczialnaya struktura i pogrebalnyy obryad drevnezemledelcheskix obshhestv*. Leningrad. Nauka.
- Arsenev, V. R. 1991. O vosproizvodstve stereotipov polo-rolevogo povedeniya bambara. In: Bajburin, A. K. (ed.). *Etnicheskie stereotipy muzhskogo i zhenskogo povedeniya*. Sankt-Peterburg: Nauka, s. 29-38.
- Berseneva, N. A., Gilmitdinova, A. X. 2013. Detskie pogrebeniya rannix kochevnikov Yuzhnogo Urala IV—II vv. do n. e. *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii*, 2 (21), s. 36-44.
- Butanaev, V. Ya. 2006. *Tradicionnyy shamanizm Khongoraya*. Abakan: KhGU im. N. F. Katanova.
- Bodyanskij, O. V. 1951. Neolitichnij mogilnik bilya Nenasiteczkogo poroga. *Archeologia*, 5, s. 163-172.
- Vasilev, I. B., Matveeva, G. I. 1979. Mogilnik u s. Sezzhee na r. Samare. *Sovetskaya arkheologia*, 4, s. 147-166.
- Gurina, N. N. 1956. *Oleneostrovskij mogilnik*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 47. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Danilenko, V. N. 1955—1956. *Neolit territorii USSR*. Glava VI: Obshhie voprosy istorii neoliticheskogo naseleniya territorii Ukrainy. NA IA NAN Ukrainy, f. 26/41a.
- Kotova, N. S. 1994. Mariupolskaya kulturno-istoricheskaya obshhnost. Dnepro-donskoe mezhdureche. *Arkheologichni pam'yatki ta istoriya starodavnogo naselennya Ukrainy*, 1, s. 41-43.
- Makarenko, M. Ya. 1933. *Mariupil'skij mogilnik*. Kyiv: VUAN.
- Mykhailova, N. R. 2017. *Kult olenya u starodavnykh misliveciv Evropy ta Pivnichnoi Azii*. Kyiv : Stilos.
- Mykhailova, N. R. 2019. Dytiachi pokhovannia Mariupolskoho typu: pytannia interpretatsii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I vseukrainskyi arkheolohichniy zjazd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. S. 171-181.
- Moskvina, M. V. 2013. Statusnyy simvolizm tradicionnykh zhenskikh ukrashenij tyurkskix narodov Sayano-Altaya. *Gumanitarnye nauki v Sibiri*, 3, s. 83-86.
- Potekhina, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epoxi neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Potekhina, Y. D. 2006. Byoarkheolohycheskye rekonstruktsyy pervobytnogo naseleniya kontaktnykh zon yuha Vostochnoi Evropy. *Vestnyk antropolohyi*, 14, s. 90-98.
- Rudinskij, M. Ya. 1952. *Zvit Dniprogesiv's'koj ekspedicii 1952 roku. Vovniz'kij pravoberezhnij mogil'nik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/14.
- Rudinskij, M. Ya. 1955. Vovnigskie pozdneoliticheskie mogilniki. *Kratkie soobshheniya IA AN USSR*, 4, s. 147-151.
- Stolyar, A. D. 1955. Mariupolskij mogilnik kak istoricheskij istochnik. *Sovetskaya arkheologia*, 23, s. 16-37.
- Telegin, D. Ya. 1957. *Issledovanie Vil'nyanskogo mogil'nika v 1956 g. i vopros khronologicheskogo raschleneniya neo-*

liticheskix mogil'nikov Nadporozhya. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/8.

Telegin, D. Ya. 1988. Raskopki v Yasinovatke. O periodizacii mogilnikov mariupolskogo tipa. *Sovetskaya arkhologiya*, 4, s. 5-17.

Telegin, D. Ya. 1991. *Neoliticheskie mogilniki Mariupolskogo tipa*. Kiev: Naukova dumka.

Terner, V. 1983. *Simvol i ritual*. Moskva: Nauka.

Albertsen, S., Petersen, E. 1976. Excavation of a Mesolithic cemetery at Vedbaek. *Acta Archaeologica*, 47, 1, p. 1-151.

Bacharov, K. (ed.). 2008. *Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: Archaeopress.

Boric, D., Cristiani, E. 2019. Taking beads seriously: Prehistoric Forager Ornamental traditions in Southeastern Europe. *Palaeoanthropology*, p. 208-239.

D'Errico, F., Vanhaeren, M. 2005. Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*). Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 211-232.

Garfinkel, A., Austin, D., Schroth, A., Goldsmith, P., Siva, E. 2016. Ritual, Ceremony and Symbolism of Archaic Bighorn Hunters of the Eastern Mojave Desert: Newberry Cave, California. *Rock Art Research*, 33, 2, p. 193-208.

Händel, M., Simon, U., Einwögerer, T., Neugebauer-Maresch, C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg — approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*, 56, p. 187-196.

Hausler, A. 1968. Burial customs of the ancient hunters and fishers of Northern Eurasia. *Arctic Anthropology*, V, 1, p. 62-67.

Kassam, A. 1999. Ritual and Classification: A Study of the Booran Oromo Terminal Sacred Grade Rites of Passage. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 62, 3, p. 484-503.

Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.

Larsson, L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Scateholm, Southern Sweden. In: Bonsall, C. (ed.) *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald, p. 367-378.

Larsson, L. 2006. A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki. In: Larsson, L., Zagorska, I. (eds.). *Back to the Origin. New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cemetery and Environment, North Latvia*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 52, p. 253-287.

Lillie, M. 2008. Suffer the children: «Visualising» children in the archaeological records. *British Archaeological Reports, International Series*, 1832: *Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory*, p. 33-43.

Murphy, E., Le Roy, M. 2017. Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In: Murphy, E., Le Roy, M. (eds.). *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Society for the Study of Past Childhood, Monograph Series, 5. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, p. 1-18.

Mykhailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries (Ukraine). In: Märgärit, M., Boroneant, A. (eds.). *Beauty and the Eye of the Beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, p. 371-382.

Pettitte, P., Zvelebil, M. 2013. Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology*, p. 313-329.

Pequart, M., Pequart, S. J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Teviec, station — necropole du Mesolithique du XVIII*. Paris: Archives de L'Institut de Paleontologie Humaine.

Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and infant death*. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin*. British Archaeological Reports, International Series, 383. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovaliukh, M. M. 2002. The chronology of the Mariupol-type cemeteries of Ukraine revisited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.

Turek, J. 2000. Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. In: Pavlů, I. (ed.). *In memo-*

riam Jan Rulf. Památky archeologické, Supplementum, 13. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Turek, J. 2013. Children in the burial rites of complex societies. In: Romanowicz, P. (ed.). *Child and Childhood in the Light of Archaeology*. Wrocław: Chronicon, p. 75-87.

Vanhaeren, M., D'Errico, F. 2000. Grave goods from the Saint-Germain-la Riviere burial. Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 24, p. 117-134.

Zagorska, I., Meadows, J., Irsenas, M. 2018. New dates from Zvejnieki burial ground graves with anthropomorphic and zoomorphic figurines. *Archeologia Baltica*, 25, p. 100-124.

N. P. Mykhailova

SPECIAL CHILDREN. PERSONAL ORNAMENTS IN CHILDREN'S BURIALS OF MARIUPOL TYPE

The region of the Lower Dnieper was an outstanding landscape phenomenon in prehistoric times. During the Stone Age, this area had great economic and sacral significance. There are more than 20 Mesolithic and Neolithic cemeteries of the so called Mariupol type, located along the Lower Dnieper Rapids. The anthropological analysis demonstrated that the population of Middle Dnieper region belongs to the Proto-European large Europoid race. Periodisation of the Mariupol type cemeteries have two periods: Early Mariupol: 7000—5500 cal BC and Late Mariupol: 5500—4000 cal BC. The burials of the Mariupol type have outstanding grave goods. Raw materials used for used for manufacturing adornments were deer canines, carp fish teeth, stone, pearls and shells. Some burials yielded notched decorated canines. The most outstanding feature of the Mariupol type funerary adornments is the large number of items made from modified boar tusks. Most of them were found in the Mariupol cemetery. These artifacts, which may have marked the membership to a certain group, occurred equally both in adult and children burials. Child burials of the Mariupol type yielded specific funerary adornments. Sometimes they were as rich as those of the adults, but in some cases they were the richest. Personal ornaments, semantically identifying the important parts of a child's body, were the marker of clan or lineage affiliation, age differentiation or biological stage. Burials with indicating features of a special sacral character are very significant also. The availability of children burials, which have more abundant funerary adornments than the adults, or were the only burials with grave goods in the cemetery need a more thorough study.

Keywords: Mariupol type cemeteries, Neolithic, children's burials, personal ornament, grave goods.

Одержано 7.04.2020

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

MYKHAILOVA Natalia R., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada Ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6204-0487, e-mail: medzie.natalia-mykhailova@gmail.com.